

УДК 811.161.2'276.3-055'367

О. Д. Гаврилацук,

Центр славістичних студій «Slavia» при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

**ГЕНДЕРНО МАРКОВАНА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ
У ЗВЕРНеноМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ**

У статті детально висвітлено особливості звернення до представників різних національностей за допомогою номінацій адресата внутрішнього мовлення. Такі найменування є гендерно маркованими та демонструють особливості національної ідентифікації авторами-чоловіками та авторами-жінками самих себе та інших осіб. Дослідження виконане на матеріалі прозових текстів сучасної української літератури. Усі аналізовані твори написані від першої особи однини.

Ключові слова: внутрішнє мовлення, внутрішнє мовлення у художньому тексті, зовнішнє мовлення, адресант, адресат, номінація адресата мовлення.

GENDER MARKED NATIONAL IDENTIFICATION IN APPEAL SPEECH OF UKRAINIANS

This research is executed on the prose materials of the modern Ukrainian literature. All analysable works are written from the first person singular. The research is realized using gender factor. In particular, the nominations of addressee speech are taken into account, which show the world perception feature of men and women.

The features of appeals to the representatives of different nationalities are in detail reflected with help of the nominations of the internal speech addressee in the article. The functioning's features of such denominations confirm the gender marking of such nominations and represent also the features of the national identification by male and female authors itself and the other persons both Ukrainian nationality and the other nationalities. In such contexts the appeals explain brightly the features of Ukrainians' perception and also the stereotypes of cultural conduct, which are present in the subconsciousness of Ukrainian man and woman.

The author divides the communicative situations of appeal into three groups: 1) Ukrainian speaks to Ukrainian; 2) Ukrainian speaks to the representative of the other nationality; 3) Ukrainian speaks from the person of the representative of the other nationality to Ukrainian. In every group the author selects communicative acts which happened in Ukraine, and also those which took place abroad (according to contents of the work and such examples). These criteria influence considerably at the choice nominations of addressee, which represent the features of national identification from point of the Ukrainian male and female authors.

Key words: internal speech, internal speech in fiction, external speech, addresser, addressee, nomination of addressee speech.

**ГЕНДЕРНО МАРКИРОВАННАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ В ОБРАЩЕННОЙ РЕЧИ
УКРАИНЦЕВ**

В статье подробно представлены особенности обращения к представителям разных национальностей с помощью номинаций адресата внутренней речи. Такие наименования являются гендерно маркированными и демонстрируют особенности национальной идентификации авторами-мужчинами и авторами-женщинами самих себя и других лиц. Исследование выполнено на материале прозаических текстов современной украинской литературы. Все рассматриваемые произведения написаны от первого лица единственного числа.

Ключевые слова: внутренняя речь, внутренняя речь в художественном тексте, внешняя речь, адресант, адресат, номинация адресата речи.

Перспективним у сучасному мовознавстві є вивчення номінації адресата мовлення як виразника засобу апеляції, зокрема і з огляду на гендерний чинник. Цікавим об'єктом дослідження вважаємо не тільки власне зовнішнє та зображене у художньому тексті зовнішнє мовлення, а й внутрішнє мовлення у художньому тексті, написаному від першої особи однини.

Теоретичні питання функціонування номінацій адресата мовлення, а саме зовнішнього мовлення, детально висвітлено у працях українського науковця М. Скаба: «Прагматика апеляції в українській мові» [4] та «Граматика апеляції в укра-

їнській мові» [3]. Учений детально розглядає функції номінацій адресата мовлення [4, с. 30–36] та лексико-семантичні групи найменувань адресата мовлення [4, с. 36–72].

У своїх попередніх дослідженнях [1; 2] ми розглядали особливості функціонування номінацій адресата внутрішнього мовлення у художньому тексті, проте номінації, що ідентифікують національність адресата, потребують детального вивчення.

Досі у комунікативній лінгвістиці не було досліджено номінації адресата внутрішнього мовлення у художньому тексті з погляду національних стереотипів, а також під впливом гендерного чинника.

Головною метою цієї роботи є представлення гендерних особливостей внутрішнього мовлення у художньому тексті (на матеріалі сучасної української прози), зверненого до адресатів-українців за національністю.

У текстах внутрішнього мовлення у художньому тексті номінації адресата мовлення дещо відрізняються від зовнішньомовленневих (тих, що функціонують у зовнішньому мовленні), оскільки у внутрішньому мовленні, а також у внутрішньому мовленні у художньому тексті відсутні етикетні рамки спілкування. Така номінація передає емоційне навантаження не тільки речення, а й всього тексту зверненого мовлення, при цьому може зберігати окремі риси (наприклад, етикетні) зовнішньомовленнєвого спілкування. Загалом така номінація є «золотою серединою» між етикетно незалежним внутрішнім мовленням та етикетно залежним зовнішнім мовленням.

Учений М. Скаб зазначає: «У конкретних комунікативних ситуаціях (при первинному звертанні до незнайомого, а також при повторному найменуванні вже названого співрозмовника) можливими стають найменування адресатів мовлення за ознакою їх належності до певної групи людей: за місцем проживання (перебування) [...]; етнічною приналежністю [...]; расовими характеристиками [...]» [5, с. 199].

Номінації адресата внутрішнього мовлення у художньому тексті, які представляють особливості національної ідентифікації з погляду українських авторів-чоловіків та авторів-жінок, ми поділили на 3 групи комунікативних ситуацій звернення: 1) українець/українка звертається до українця/українки (автор → українець/українка); 2) українець/українка звертається до представника/представниці іншої національності (автор → представник/представниця іншої національності); 3) українець/українка звертається від особи представника/представниці іншої національності до українця/українки (автор : представник/представниця іншої національності → українець/українка).

У межах кожної групи ми виокремили звернене мовлення із номінаціями, що виконують етикетну функцію у певній культурі, та звернене мовлення із номінаціями, що не виконують етикетної функції. Також взяли до уваги критерій місця перебігу комунікативного акту (тут: написання тексту): чи комунікативні акти відбувалися в Україні, чи за кордоном, що визначали за змістом твору та за наявності таких прикладів.

Наразі у цьому дослідженні представляємо комунікативні ситуації звернення, коли українець/українка звертається до українця/українки за допомогою номінацій, що виконують етикетну функцію у певній культурі.

Вирізняємо такі підгрупи етикетних форм зверненого мовлення: 1) сучасні етикетні форми зверненого мовлення; 2) етикетні форми звернення, характерні для минулих історичних періодів України; 3) регіональні та застарілі форми звернення.

Для передачі прикладів ми послуговуємося наступними позначками: 1) $Ant \rightarrow Am$, де Ant – адресант (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), Am – адресат (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $\rightarrow$ – напрям зверненого мовлення, тобто адресант звертається до адресата; 2) $Am^1 : Am^2 \rightarrow Am$, де Am^1 – адресант (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), Am^2 – адресат, від імені якого автор передає звернене мовлення (при зміні гендерних ролей у тексті, коли автор-чоловік пише від особи жінки, а автор-жінка пише від особи чоловіка; тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $:$ – співвіднесеність адресанта-автора (перед двокрапкою) і адресанта-іншої особи (після двокрапки); 3) $Ant \leftarrow$, де Ant – адресант, що звертається сам до себе (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $\leftarrow$ – позначення зверненого мовлення, коли адресант є одночасно адресатом; 4) $Ant \rightarrow Am^1 + Am^2$, де Ant – адресант (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), Am^1 і Am^2 – група адресатів (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $+$ – позначення групи адресатів; 5) $Am \rightarrow Am^1 / Am^2$, де Am – адресант (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), Am^1 / Am^2 – адресат, який може бути як чоловік, так і жінка, бо у тексті не вказано на стать співрозмовника (тут: $ч$ – чоловік, $ж$ – жінка), $/$ – позначення адресата без вказівки на стать.

1. Сучасні етикетні форми зверненого мовлення. Такі найменування трапляються при самозвертанні (коли адресант є одночасно адресатом), проте чоловік використовує українську форму звернення *пане* разом із професійним псевдо: $ч \leftarrow$ (автор; професійне псевдо Гренуй): *Будь здоровий, пане Гренуй* [...] [ШЕ], а жінка застосовує етикетні форми інших культур, наприклад, британської: $ж \leftarrow$: *Але ж суд врахує мотиви злочину, міледі* [МЩ, с. 146] та французької: *Усі, мадам, поїхали, відлетіли, поповзли* [МЩ, с. 106]. Жінки у такий спосіб іронізують над собою, і це підтверджують значення слів «мадам» і «міледі» у Словнику української мови: «Мадам, невідм., жін. 1. [...] Іронічне або жартівливе звертання до жінки [...]» [СУМ, IV, с. 592] та: «Міледі, невідм., жін. 1. [...] перен., жарт. Про жінку з інших суспільних верств [...]» [СУМ, IV, с. 736].

Цікаво, що при зверненні до іншого адресата мовлення, чоловік теж вживає скорочену форму звернення *мем* (від *мадам*) для підкреслення пошани до матері своєї дівчини, проте повторно звертається уже українською етикетною формою *пані*: $ч \rightarrow ж$ (автор $\rightarrow$ мати дівчини): *Ні, хоч і вельми вдячний за пропозиції, мем. Точніші пані* [ДП, с. 92]. На протиположний цьому позитивному представленню британської номінації, автор-чоловік також використовує німецьку етикетну форму *фрау* (нім. *Frau*) при зверненні до строгої жінки. У цьому випадку вартим уваги є опис процесу обирання номінації адресата мовлення: $ч \rightarrow ж$ (автор $\rightarrow$ лікарка): «Як же мені тебе назвати, любонько», – *натомість думаю я. Клаудія Шиффер? Міс Гнуссен? Леді Ді? Останнє, з огляду на збіг ініціалів, видається найдоречнішим, однак рафінована стриманість покійної принцеси якомсь не узгоджується з вишколеною неприступністю цієї спокійної шпитальної королеви. Вона скидається на іншу леді – залізу. Однак згадавши свої ніцшеансько-гестапівські асоціації та безпомилково відчувши, що найзаповітніша мрія Дарії Юрїєвни – улаштувати тут же на місці остаточний фармакологічний ANSCHLUSS, я вирішую наректи її «фрау Де» – німецький варіант британської ідіоми [ІТ, с. 214] та приклади процесу звернення: $ч \rightarrow ж$ (автор $\rightarrow$ лікарка): *Де душ, фрау Де?* [ІТ, с. 223]; $ч \rightarrow ж$ (автор $\rightarrow$ лікарка): *Цікаво, яка ти в ліжку, непохитна фрау?* [ІТ, с. 238]. У Словнику української мови подано таке значення номінації адресата мовлення *фрау*: «Фрау, невідм., жін. [...] розм. Про жінку з інших суспільних верств [...]» [СУМ, X, с. 642], що є дещо подібним до значень, у яких були вжиті зазначені вище приклади.*

Польська за походженням форма звернення до колеги *колежанко* (пол. *koleżanko*) у тексті письменника Чернівеччини (Сторожинецький район) В. Кожелянка може свідчити про регіональне функціонування запозиченої номінації адресата мовлення або вказує на обізнаність автора із польською культурною традицією: $ч \rightarrow ж$ (автор $\rightarrow$ колега): *Ні, шановна колежанко, ти звернулася не за адресою* [...] [КЛ, с. 30]. Хоч у Словнику української мови відсутнє тлумачення значен-

ня слова «колежанка», та можемо твердити що і ця запозичена форма звернення у наведеному контексті комунікативної ситуації відмови на прохання співрозмовника несе дещо негативне навантаження.

Окрім етикетного навантаження, наведені приклади несуть інформацію про особливості ідентифікування українцями інших народів, наприклад, через жарт та іронію французи й англіїці постають знатними та величними, а німці представлені у свідомості українців як строги та безжалні.

Загалом використання номінацій адресата мовлення, що притаманні для інших культур, при зверненні до українців свідчить про сучасний активний обмін інформацією із зовнішнім світом і розширення можливостей пізнання національних традицій інших народів. Такі форми звернення в текстах сучасної української прозової літератури почасти мають жартівливе та іронічне забарвлення, а отже, сприймаються як «чужі», тоді як номінації адресата мовлення *пане* і *пані* є українськими етикетними формами звернення.

Показовим є вживання жінкою традиційної номінації адресата мовлення *пані* при зверненні до української емігрантки із Америки: ж → ж (авторка → українська емігрантка із Америки): *Отже, перепрошую, пані, що не вийшло сенсації* [ТС, с. 240], таким чином наголошуючи на українському корінні емігрантки.

Варто зазначити, що, описуючи перебування за кордоном, лише автори-жінки використовують етикетні форми звернення або паралельно вживаючи номінації адресата-представника іншої культури та водночас українські відповідники: ж → ч + ж (авторка → читачі, у США): [...] *бо всі так звані ідеали юности – то пусте, леді й джентльмени, пані й панове* [...] [ЗП, с. 83], або лише українську етикетну форму: ж : ж + ж → ж (авторка : жінки-росіянки → авторка; у Сибіру): [...] *заждіть паняню ймовірно вам дуже треба знати* [...] [МЕ, с. 22]. Цікавим є своєрідний компроміс у міжкультурному спілкуванні через поєднання української номінації адресата мовлення *паняню* і перифразованої частини від російської номінації *молодой человек*: ж : ж + ж → ж (авторка : жінки-росіянки → авторка; у Сибіру): [...] *молода паняню хіба ви не бачите* [...] [МЕ, с. 22]. Таким чином жінка намагається «зробити домашнім» чужомовний соціум через українські етикетні номінації адресата мовлення.

Зміна гендерних ролей у художньому тексті внутрішнього мовлення показала, що жінка у тексті, написаному від особи чоловіка звертається до співрозмовника французькою «у чоловічий спосіб» етикетною формою *monsieur* (укр. *пане*): ж : ч → ч (авторка : чоловік → чоловік напідпитку, молодший за віком; у Франції): *А тут це й ситуація склалась така, що моє найуважливіше «Pouvez vous repeter, s'il vous plait, monsieur?»* [...] *прозвучало б витонченим хамством* [СЦ], влучно відтворюючи таким чином чоловіче мовлення.

2. Етикетні форми звернення, характерні для минулих історичних періодів України. Зазначені найменування трапляються у чоловічому внутрішньому мовленні: ч ←: [...] *встати і вийти, от і все, дарагой тавариц юра* [...] [ІУ, с. 120] та у жіночому: ж → ч + ж (авторка → читачі): [...] *і ось, значить, як воно все виглядає наяву, уважаєми товариці* [...] [ЗМ] для відтворення колориту зверненого мовлення часів Радянського Союзу. Окрім того, автори передають на письмі вимову, наближену до звучання номінацій російською мовою, що підкреслює домінування цієї мови над українською у часи РС. Цікаво, що гендерних розбіжностей у цій мовно-культурній епосі немає, і це може бути наслідком тодішньої традиції нівелювання усіх розбіжностей, перш за все особистісних, між членами суспільства.

Лише чоловіки використовують номінації адресата мовлення, притаманні періоду підпорядкування українських територій Російській імперії (так само як і тільки чоловіки вдаються до опису історичного минулого України взагалі): ч → ч (автор-підлеглий → керівник; часи Російської імперії): *Отже ж, спасибі вам, више благородіє, за завдання, – думаю* [ПС, с. 260].

Притаманну чоловічій мовній поведінці схильність демонструвати знання у певній галузі (тут: історії земель України) бачимо у наступному уривку: ч → ч (автор → уявний король українських земель Олелько Другий): *Снилося мені з п'ятниці на суботу, нібито я вечеряю з королем України Олельком Другим (Довгоруком-Рюриковичем)* [...] *Ваша Королівська Милосте, – звертаюся до нього сповнений шацунку, – Володарю й Управнику Русі-України, Великий Князь Київський і Чернігівський, Королю Галицький та Володимирський, Господарю Псковський, Перемиський та Козятинський, Герцогу Дніпродержинський, Первомайський та Іллічівський, Великий Хане Кримський та Ізмаїльський, Бароне Бердичівський, Обидвох Буковин та Бессарабій, а також Нової Асканії та Каховки Зверхнику, Дикого Поля та Чорного Лісу Архисеньоре, Козаків Донських, Бердянських та Криворізьких Гетьмане й Покровителю, Гуцулів і Бойків Невсипуниць Вічарю, Пане Всього Народу Українного з татарами й печенігами включно, а також Внутрішньої та Зовнішньої Тьмутаракані Патроне і Пастирю, нащадку преславного роду тисячолітнього, словом, Монарше наш пишній і достойній, Ваша Милосте, чи не хотіли б Ви навіки лишитися в золотих скрижжелях пам'яті вселенської та вселюдської?* [АМ, с. 9].

Переважання таких номінацій у чоловічому мовленні вказують на їхню небайдужість до справ країни державного та національного характеру.

3. Регіональні та застарілі форми звернення. Регіональний і застарілий спосіб звернення є лише у жіночому мовленні: ж → ж (ж → покійна бабуся; множина пошани): *Спасибі вам, бабцю мої солоденькі Арехто, за турботу!* [ТГ], що підтверджує стереотип жінки як берегині традицій.

Отже, проаналізовані номінації адресата внутрішнього мовлення у художньому тексті, а саме тих, що ідентифікують за національною приналежністю, показали гендерні розбіжності у виборі таких найменувань авторами-чоловіками та авторами-жінками. Українські засоби звернення, що виконують етикетну функцію, притаманні для чоловічого мовлення, тоді як за допомогою номінацій, притаманних для інших національностей, і автори-чоловіки, і автори-жінки використовують для жартів та іронії. Якщо комунікативний акт, описаний у тексті, відбувався за кордоном, то жінки обирали власне українські етикетні найменування, намагаючись у такий спосіб «одомашнити» ситуацію спілкування, що підтверджує стереотип про жінку-берегиню традицій.

Аналіз етикетних форм звернення, характерних для минулих історичних періодів України, показав, що чоловіки активно цікавляться суспільно-політичним життям України та намагаються брати участь у державних справах.

Регіональні та застарілі етикетні форми звернення трапляються лише у жіночих текстах, що свідчить про жіночу консервативність у виборі номінацій адресата внутрішнього мовлення у художньому тексті.

Список умовних скорочень джерел:

- АМ** Андрухович Ю. Московіада : роман жахів : [роман] / Юрій Андрухович – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 152 с.
ДП Дереш Л. Поклоніння ящірці : [роман] / Любо Дереш. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006. – 176 с.
ЗМ Забужко О. Музей покинутих секретів : [Електронний ресурс] : [роман] / Оксана Стефанівна Забужко. – Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/345223/read>

- ЗП** Забужко О. Польові дослідження з українського сексу : [роман] / Оксана Забужко : видання сьоме. – К. : Факт, 2004. – 176 с.
- ІС** Івченко В. Стоп самодержавства, або 12 справ Івана Карповича Підпригори : [текст] / Владислав Івченко, Юрій Камасв ; передм. Г. Пагутяк. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 352 с.
- ІТ** Іздрик Ю. Р. З:1. Острів Крк. Воцек. Подвійний Леон : [текст] ; передмова Ю. Андруховича / Юрій Романович Іздрик. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. – 320 с.
- КЛ** Кожелянко В. Логіка речей : новели : [текст] / Василь Кожелянко. – Львів : Кальварія, 2007. – 160 с.
- МЕ** Малярчук Т. Ендшпіль Адольфо, або Троянда для Лізи : [текст] / Тетяна Володимирівна Малярчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 160 с.
- МЩ** Матіос М. Щоденник страченої. Психологічна розвідка : [роман] / Марія Матіос. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2005. – 192 с.
- СЦ** Соколян М. Цурпалки : [Електронний ресурс] : [текст] / Марина Іванівна Соколян. – Режим доступу : <http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/1000190/Curpalki.html>
- СУМ** Словник української мови : в 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
- ТГ** Тарасюк Г. Гаспид і Маргарита : [Електронний ресурс] : [роман] / Галина Тимофіївна Тарасюк. – Режим доступу : www.chtyvo.org.ua
- ТС** Тарасюк Г. Т. Сестра моєї самотності : [роман] / Галина Тимофіївна Тарасюк. – Бровари : Вид-во ПП «МН ТРК «Відродження», 2009. – 322 с.
- ШЕ** Шкляр В. Елементал : [Електронний ресурс] : [роман] / Василь Миколайович Шкляр. – Режим доступу : http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/1003870/Shklyar_-_Elemental.html?qid=566591

Література:

1. Гаврилашук О. Відображення гендерно маркованого світогляду при зверненні до об'єктів живої та неживої природи / Олеся Дмитрівна Гаврилашук // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : зб. наук. пр. ; наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2012. – Вип. 585-586 : – Слов'янська філологія. – С. 305-309. – Бібліогр. : с. 308-309.
2. Гаврилашук О. Гендерний критерій психосоціальних особливостей вибору номінації адресата мовлення / Олеся Дмитрівна Гаврилашук // Психолінгвістика : [зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. – Переяслав-Хмельницький : ПП «СКД», 2011. – Вип. 8. – С. 94-100. – Бібліогр. : с. 99-100. – ISBN 966-8122-50-9.
3. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / Мар'ян Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
4. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові : навч. пос. / Мар'ян Стефанович Скаб. – Чернівці : Рута, 2003. – 80 с. – Бібліогр. : с. 75-80. – ISBN 966-568-594-5.
5. Українська система найменувань адресата мовлення : колективна монографія / [Скаб М. С., Бабич Н. Д., Скаб М. В., Колесник Н. С., Ковтун А. А., Грималовський І. С., Гуцуляк І. Г., Стрілець І. В., Гаврилашук О. Д., Лакуста О. К.] ; за ред. М. С. Скаба. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 102-121. – Бібліогр. : С. 285-304. – ISBN 978-966-568-974-4.